

INSTITUTE OF LITHUANIAN HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1992

VILNIUS 1994

INSTITUT FÜR LITAUISCHE GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1992

VILNIUS 1994

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ ЛИТВЫ

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ
ЛИТВЫ

Год 1992

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1992 metai

VILNIUS . MOKSLO IR ENCIKLOPEDIJŲ LEIDYKLA 1994

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė komisija:

V. MERKYS (pirm.), A. TYLA (pirm. pavaduotojas), A. EIDINTAS, V. KAZAKEVIČIUS,
V. MILIUS, L. MULEVICIUS I, G. RUDIS, R. STRAZDŪNAITĖ (sekretorė)

Redakcijos adresas:
T. Kosciuškos 30, 2600 Vilnius

Išleista pagal Lietuvos istorijos instituto užsakymą

STANISLOVAS BUCHAVECKAS

DĖL LIETUVOS GIMNAZIJŲ IR PROGIMNAZIJŲ VEIKLOS 1941—1944 METAIS

Lietuvos sovietizaciją¹ ir rusifikaciją, gyventojų trėmimus ir represijas 1941 m. birželio 22 d. nutraukė Vokietijos—TSRS karas. Deja, trejus metus trukusi nacių okupacija buvo ne mažiau pragaištinga. Naciai beveik sunaikino Lietuvos žydų bendruomenę. Lietuvių tautai grėsė kultūrinio nuosmukio ir germanizacijos pavojus. Priešinantis svarbų vaidmenį atliko įvairių profilių mokyklos, kurios 1941—1944 m. padėjo išlaikyti Lietuvos valstybingumo idėją ir tautinę savimone. Šiuo atžvilgiu reikšmingos buvo ne tik aukštosios mokyklos, bet ir daugelyje apskričių veikusios po kelias gimnazijas ir progimnazijas. Rezistencinį vaidmenį Lietuvos bendrojo lavinimo vidurinio mokslo įstaigos atliko jau vien savo mokymo veikla. Todėl neatsitiktinai aukštieji nacių pareigūnai trukdė gimnazijų ir progimnazijų darbą, siekė jas uždaryti. Lietuvos mokykloms teko dirbti sunkiomis sąlygomis, gresiant represijoms. Sovietinės istoriografijos požiūriu 1941—1944 m. laikotarpis mokykloms buvo nereikšmingas, „tamsus“, o Lietuvos generalinės srities² švietimo vadyba³ vertė moksleivius auklėti „religijos ir vergiško klusnumo bei ištikimybės vokiškiesiems fašistams dvasia“⁴. Dėl šios išankstinės nuostatos tema, turinti daug šaltinių, kurių didelė dalis išslaptinta tik 1988 m., sovietinėje istoriografijoje paliesta paviršutiniškai. Apie gimnazijas ir progimnazijas šiek tiek rašoma nagrinėjant 1941—1944 m. Lietuvos švietimą ar visą kultūrą. 1941—1944 m. Lietuvos švietimo istorijai skirtos A. Endzino publikacijos⁵ vertę mažina tai, kad ji be išnašų. Nepaisant to bei sovietinei istoriografijai būdingų stereotipų, darbas vertingas, nes A. Endzinas pateikia mokyklų veiklos faktų, apibūdina sunkias mokytojų darbo sąlygas. Tyrinėdamas nacių politiką ir germanizaciją Lietuvoje, gimnazijų ir progimnazijų veikla domėjosi K. Rukšėnas⁶. Fragmentiškų duomenų yra ir kitų istorikų straipsniuose bei knygoje⁷. Lietuvių išėvijos istoriografijoje svarbus V. Čižiūno ir S. Sužiedėlio enciklopedinis straipsnis⁸, kuriame atsispindi ir Lietuvos švietimo vadybos pastangos ginti švietimo įstaigas nuo nacių diskriminacinių potvarkių. Mokyklų padėties ir švietimo įstaigų darbuotojų veiklos faktų duota 1941—1944 m. įvykių dalyvio J. Brazaičio (Ambrzevičiaus) knygoje „Vienų vieni“⁹, kitų žmonių atsiminimuose (archyvai buvo neprieinami).

Straipsnyje apžvelgiamos Lietuvos gimnazijų ir progimnazijų padėtis bei veiklos ypatybės nacių okupacijos metais. Taip pat norima naujai įvertinti 1941—1944 metus vidurinių mokyklų istorijoje.

1940—1941 m. švietimo sistema, paskutiniiais Lietuvos Respublikos gyvavimo metais priartėjusi prie Vakarų Europos išsivysčiusių šalių lygio, buvo pertvarkoma pagal sovietinės dešimtmetės mokyklos modelį. Šešiametė pradžios mokykla redukuojama iki keturmetės, o vidurinis mokslas trumpinamas nuo septynerių iki šešerių metų. Todėl 1941 m. gimnaziją baigė dviejų paskutinių klasių moksleiviai. Kai kur didesnės pradžios mokyklos tapo nepilnomis vidurinėmis — progimnazijomis. Jų skaičių padidino ir TSRS armijos kariškių bei atvykusių sovietinių pareigūnų vaikams įsteigtos mokyklos rusų dėstomąja kalba. Mokykloms didelės įtakos turėjo programų ir vadovėlių peržiūrėjimas, marksizmoleninizmo idėjų diegimas, stalininis mokytojų „perauklėjimas“ ir perkėlimai į kitas mokyklas, kiti „socialistiniai pertvarkymai“¹⁰.

Tačiau skaudžiausią smūgį mokykloms sudavė represijos. Mokytojų atleidimai iš darbo, suėmimai, tardymai ir kankinimai prasidėjo dar 1940 m. vasarą, o 1941 m. birželio mėn. mokytojus masiškai trėmė. Neatsitiktinai mokytojas J. Kuodys 1942 m. su kartėliu rašė: „Atminkite, kad ši profesija (mokytojo. — S. B.) per žiaurius bolševikų okupacijos metus turėjo didžiausią procentą nuostolių. Ypač pastebimas vyrų sumažėjimas“¹¹. Vien per 1941 m. birželio masinius trėmimus Lietuva neteko 1089—1094 (apie 10%) mokytojų¹². Į tremtinių vagonus pateko daug bendrojo lavinimo vidurinių mokyklų darbuotojų¹³. Atšiauriuose TSRS rajonuose atsідūrė nemaža ir vidurinių mokyklų moksleivių.

1941 m. birželio pabaiga—1943 m. kovas

1941 m. dėl Vokietijos—TSRS karo veiksmų Lietuvoje nukentėjo mokyklų pastatai — dalis jų apgriauta. Buvo mokytojų ir moksleivių aukų. V. Trumpa rašė, jog, prasidėjus karui, „daug mokytojų ir moksleivių, kurie aktyviai stoji į partizanų eiles, žuvo nuo bolševikų rankos“¹⁴. Karo pradžioje žuvusių ar nužudytų švietimo darbuotojų sąrašas¹⁵ nepilnas. Jame, pvz., nėra NKVD darbuotojų nužudyto Zarasų gimnazijos mokytojo E. A. Sakalio¹⁶. Per susirėmimus žuvo sovietinių aktyvistų būriuose kovojusių mokytojų ir moksleivių. Sukilėliai „už komunistinį veikimą“, bendradarbiavimą su NKVD sušaudė arba perdavė vokiečiams kelis vidurinių mokyklų direktorius ir mokytojus, bet tai ne masinis reiškinys. Kita vertus, kelios dešimtys mokytojų per sukilimą išsilaisvino iš sovietinių kalėjimų¹⁷.

Sovietinėje istoriografijoje kartojamas faktas, jog 1941—1944 m. nacių okupuotoje Lietuvoje buvo nužudyta daugiau kaip tūkstantis įvairių tautybių mokytojų¹⁸, yra kaip savotiška nuoroda į dar vieną Lietuvos švietimo tragediją, prilygstančią stalininiams trėmimams ir susijusią su žydų genocidu. Tik užėmę Lietuvą, naciai atėmė iš žydų pilietines teises ir pareikalavo atleisti visus mokytojus žydus. Tiesa, dalis iš jų pateko į tremtį TSRS arba buvo pasitraukę į užfrontę, kiti slapstėsi pas gyventojus, tačiau didžioji dalis tapo nacių genocido aukomis. Iki Vo-

kietijos—TSRS karo Lietuvos vidurinėse ir nepilnose vidurinėse mokyklose dirbo 354 pedagogai žydai¹⁹. Mokyklos neteko ir žydų moksleivių. Neliko ir 13 aukštesniųjų bendrojo lavinimo mokyklų, kuriose mokėsi 2183 raudonarmiečių vaikai²⁰. Be to, vokiečių pareigūnai neleido veikti bendrojo lavinimo vidurinėms mokykloms lenkų dėstomąja kalba (pradžios mokyklos veikė).

Per birželio sukilimą sudaryta Lietuvos Laikinoji vyriausybė, kurią demonstratyviai ignoravo Vokietija, netgi naujos okupacijos sąlygomis stengėsi šalinti sovietizacijos padarinius. Per šešias jos gyvavimo savaites tai geriausiai sekėsi švietimo sričiai, į kurią, išskyrus lenkų vidurinio mokslo klausimą ir žydų mokymąsi, naciai okupacijos pradžioje mažai kišosi. Laikinosios vyriausybės ministras pirmininkas J. Ambrazevičius, kartu buvęs ir švietimo ministras, vėliau rašė, kad „gražintas švietimo srityje 12 metų mokslas vietoje sovietų degraduoto į 10 metų“²¹. Grįžta ir prie 1936 m. mokymo programų. Mokyklos oficialiai atgavo buvusius pavadinimus: vidurinės mokyklos imtos vadinti gimnazijomis, nepilnos vidurinės — progimnazijomis²². Išspręsta 1941 m. dviejų abiturientų laidų problema. Baigusiems devintą klasę nauji brandos atestatai buvo išduodami išlaikius dešimtos klasės (1940/41 m. m.) lietuvių kalbos ir literatūros bei Lietuvos istorijos kurso egzaminus²³. Šios priemonės pakėlė vidurinio mokslo prestižą. Rengiant naujus pedagogus, kurių labai trūko po 1941 m. vasaros praradimų, mokytojų seminarijų skaičius buvo padidintas nuo penkių iki aštuonių²⁴. Gerus mokytojus daugelyje apskričių brangino. Neskubėjo atleisti netgi sovietinę valdžią aktyviai rėmusiųjų, nors to reikalavo civilfervaltungo²⁵ potvarkiai. Tokius pedagogus kai kur stengtasi perkelti į kitų vietovių mokyklas, kad jie nejaustų gyventojų priešiško. Daugelis atleistųjų „dėl netinkamo laikymosi bolševikų valdymo metu“ vėl buvo įdarbinti mokyklose. Toks atlaidus požiūris padėjo greičiau rasti pedagogų ir toms gimnazijoms bei progimnazijoms, kurių mokytojų dalis, daugiausia vyrai, perėjo į kitas švietimo įstaigas ar rado pelningesnę užsiėmimą, nes mokytojo darbas 1941—1944 m. buvo sunkus ir mažai apmokamas.

Po Laikinosios vyriausybės oficialaus nušalinimo 1941 m. rugpjūčio 5 d. Lietuvos generalinės srities švietimo vadybai vadovavo generalinis tarėjas²⁶ P. Meškauskas-Germantas²⁷, suvaidinęs išskirtinį vaidmenį ginant Lietuvos kultūrą ir švietimą nuo germanizacijos. Švietimo vadyba toliau vykdė Laikinosios vyriausybės švietimo politiką, paliko paskirtus savivaldos pareigūnus. Iki 1943 m. kovo pavyko atsispirti nacių diskriminaciniams potvarkiams ir išlaikyti kultūrinę autonomiją. Bendrojo lavinimo mokyklų tinklo plėtimas ir veikla tapo svarbia pasyvaus priešinimosi germanizacijos politikai forma²⁸.

1941 m. rudenį Lietuvos generalinėje srityje, be Švietimo vadybai nepriklausiusių mokyklų vokiečių dėstomąja kalba, buvo 50 gimnazijų²⁹. Vilniuje iš 15 vidurinių mokyklų ir 1 nepilnos vidurinės liko 4 gimnazijos lietuvių dėstomąja kalba. Penktąją gimnazija tapo į baltarusių-rusų mokyklą reorganizuota buvusi baltarusių (gudų) progimnazija. Kaune švietimo vadybos žinioje buvo 10 gimnazijų. Kitur jų sumažėjo nedaug. Lietuvos gimnazijose dirbo 1048 mokytojai, kurie mokė 25 962

moksleivius. Į progimnazijų sąrašą įtraukta 30 mokyklų, 226 mokytojai ir 5770 moksleivių³⁰. Tad 1941 m. rudenį 80-yeje bendrojo lavinimo mokyklų buvo 1274 mokytojai ir 31 732 moksleiviai.

Nemaža gimnazijų ir progimnazijų pastatų, ypač didesniuose miestuose, jau 1941 m. rudenį užėmė vermachtas (vokiečių kariuomenė) ir okupacinės įstaigos. Todėl daugeliui mokyklų teko ieškoti prieglobsčio neužimtose veikiančiose mokyklose ar naudotis mokslui nepritaikytomis patalpomis. Mokyklos buvo priverstos dirbti dviem pamainomis. Daugelis negalėjo sutalpinti visų norinčių mokyti. Tai atsispindi mokyklų direktorių ataskaitose. Antai Alytaus gimnazijoje, kurios pastatuose buvo įsikūrę vokiečių kareiviai, mokėsi 1037 moksleiviai. Iš jų net 421 buvo naujai priimtas. 535 moksleiviams teko mokyti samdytose patalpose. 550 vietų Biržų gimnazijoje mokėsi 704 jaunuoliai, o dėl patalpų stokos dar 64 norintys nebuvo priimti. Joniškių gimnazijoje su samdytomis patalpomis buvo 407 vietos, o mokėsi 456 moksleiviai. Iš jų 199 naujai priimti³¹. Po sovietinių 1940/41 m. m. padaugėjo norinčių gauti vidurinį išsilavinimą, kurio buvo siekiama ir karo sąlygomis. Neturėjo didesnės įtakos nė mokestis už mokslą gimnazijose ir progimnazijose (pradžios mokyklose mokėti nereikėjo). 40 markių mokestis 1941/42 m. m. vidurinėse mokyklose 1942/43 m. m. buvo padidintas iki 60—80 markių. Rytų Lietuvos mokykloms suteikta teisė dėl neturto nuo mokesčio atleisti iki 50% moksleivių. Be to, nereikėjo mokėti vaikams, kurių tėvai buvo ištremti, žuvo nuo sovietinės valdžios, tarnavo savisaugos daliniuose ir kt.³² Svetimo vadyba rasdavo būdų ir kitaip padėti neturtintiems moksleiviams, rūpinosi bendrabučiais ar gyvenamosiomis patalpomis iš kaimų atvykusiems vaikams. Lėšoms rinkti naudojo įvairias rinkliavas, talkas, koncertus ir kitus renginius, į kuriuos sėkmingai įsijungė ir Savitarpinės Pagalbos organizacija³³. Paramos susilaukdavo ir mokytojai, kuriuos daugiausia maisto produktais per mokyklų tėvų komitetus rėmė moksleivių tėvai. Netgi karo ir okupacijos sąlygomis, nepaisydami įvairiausių trūkumų ir pavojų, Svetimo vadybos darbuotojai, o su jais ir didžioji moksleivių bei jų tėvų dalis žiūrėjo į savo pastangas kaip į rengimąsi atkurti nepriklausomą Lietuvą.

1941 m. liepos 17 d. Ostlando reichskomisarą H. Lozės potvarkiu Lietuvoje oficialia kalba paskelbta vokiečių, o lietuvių kalba — leistina. Buvo planuojama ir kitų germanizacijos priemonių, grėsusių gimnazijų ir progimnazijų veiklai. Pavojingiausias buvo 1941 m. lapkričio mėn. Vokietijos okupuotų Rytų kraštų valdymo ministro A. Rozenbergo įsakas drauge su Lietuvos aukštosiomis mokyklomis uždaryti ir vidurines. Tuomet, Lietuvos švietimo vadybai laviruojant, o Lietuvos generalinės srities komisariatui teisinantis Berlyno įstaigoms, jog per vėlai sužinota, pavojaus pavyko išvengti³⁴. Naciai turėjo tenkintis naujomis gimnazijų programomis, pagal kurias visoms klasėms numatyta net po penkias vokiečių kalbos pamokas per savaitę. Lietuvių kalba ir literatūra gavo tiek pat pamokų, o kai kuriose klasėse — viena mažiau³⁵.

1941 m. rudenį mokslas gimnazijose ir progimnazijose, išskyrus kelias mokyklas, prasidėjo laiku, nors daugelyje pastatų šeimininkavo vermachtas³⁶. Pirmuosius mokslo metus nacių okupacijos sąlygomis kiek

sutrikdė 1941 m. gruodžio mėn. įvairiose Lietuvos apskrityse prasidėjusi šiltinės epidemija, kuri kilo dėl sanitarinių priemonių nesilaikymo ir žmonių nusilpimo. Buvo išleista įvairių Švietimo ir Sveikatos vadybų potvarkių, uždaryta mokyklų Marijampolės, Vilkaviškio, Alytaus, Trakų, Utenos, Kauno, Vilniaus apskrityse. Dėl epidemijos ir kuro stokos daugelyje mokyklų prailgintos Kalėdų atostogos. Daugelio didesnių miestų mokyklų kuro atsargas sunaudojo vokiečių kareiviai, tad aprūpinimas malkomis tapo sunkia direktorių ir Švietimo vadybos problema.

Švietimo vadyba gaudavo nemaža gyventojų, žemutinių savivaldos įstaigų prašymų steigti progimnazijas, o šias — reorganizuoti į gimnazijas. Generaliniam tarėjui P. Meškauskui-Germantui tai padaryti buvo sudėtinga, nes vokiečių civilinė administracija siekė priešingo tikslo — mažinti bendrojo lavinimo vidurinio mokyimo įstaigų skaičių ir vietoj jų steigti amatų mokyklas. Vėliau, padaugėjus amatų mokyklų, buvo priekaištaujama, kad jose mokoma ne tik specialybė, bet ir bendrojo lavinimo dalykų. Tad reikėjo nemaža pastangų ir įvairių būdų atsakingiems generalkomisariato pareigūnams palenkti į savo pusę. Nuo 1942 m. balandžio 1 d. pavyko net 7 progimnazijas reorganizuoti į gimnazijas. Gimnazijomis tapo Anykščių, Merkinės, Radviliškio, Ramygalos, Seduvos, Silalės ir Veiverių mokyklos³⁷. Neretai kaimyninės gyvenvietės varžėsi dėl teisės turėti aukštesniąją mokyklą. Švietimo vadyba, negaudama vokiečių pareigūnų pritarimo oficialiai ją steigti, ieškojo kitų išeičių. Progimnazijose organizavo kaimyninės gimnazijos klasių, kurios formaliai priklausė gimnazijai. Antai Mažeikių gimnazijos klasių buvo įsteigta Viešėnų progimnazijoje. Be to, ignoruodama generalinio komisaro A. Rentelno draudimus, Švietimo vadyba sudarydavo sąlygas žemesnėms mokykloms mokytis pagal aukštesniųjų programas³⁸. Gimnazijos kursas buvo pradamas daugiau skyrių turinčiose pradžios mokyklose, o progimnazijos išplėsdavo mokymo programą. Švietimo vadybos oficialūs įsakymai ir aplinkraščiai, kurių formuluočių dalis buvo skiriama nacių pareigūnams patenkinti, o ne vykdyti, to neatspindėjo.

Švietimo vadybos pastangas ginti gimnazijas ir progimnazijas nuo diskriminacinių okupacinių įstaigų potvarkių ir mokytojų darbą sunkiomis karo sąlygomis galima pavadinti kultūrine rezistencija. Ji tapo užtvara germanizacijai, leido lengviau priešintis nacių siekimams panaudoti lietuvių jaunimą Vokietijos karo mašinai, trukdė plisti Lietuvoje nacionalsocialistinei ideologijai. Gimnazijos tapo antinacinio pagrindžio židiniai. Beveik kiekviena iš jų ne tik platino rezistencinę spaudą, atsišaukimus, bet ir leido slaptų laikraštukų, rengė antinacinius susirinkimus, kitas pasipriešinimo akcijas. Iš jų išsiskyrė 1942 m. gegužės 13 d. įvykiai Marijampolėje, kur gimnazistai suardė okupantų planus surinktus 1919—1920 m. gimimo vyrus panaudoti transporto tarnybos darbams Rytų fronte. Kol vyko moksleivių demonstracija, kareivinėse įkurdinti įvairių Lietuvos apskričių jaunuoliai buvo išlaisvinti, o paskui centrinėse miesto gatvėse vyko antinacinė manifestacija³⁹. Marijampolės gimnazijose veikė ateitininkų organizacija ir kitos pagrindinės moksleivių grupės. Jų dalyvių dalis 1942 m.—1943 m. pradžioje pateko į gestapo rankas. Aktyvūs Raseinių, Tauragės, Sakių, Kauno apskričių ir Kauno miesto moksleiviai priklausė Lietuvos Laisvės gynėjų sąjungai,

kurią 1942 m. pavasarį įsteigė Jurbarko gimnazijos mokytojas P. Paulaitis⁴⁰. Tų pačių metų pavasarį gimnazistai ir mokytojai padėjo surinkti beveik 74 tūkst. parašų po peticijomis protestuojant prieš rengiamą Lietuvos universitetų uždarymą, o generalkomisariatas patyrė nesėkmę ne tik su transporto tarnybomis, bet ir verbuojant jaunuolius Reicho darbo tarnybai⁴¹ (darbams ir nacionalsocialistiniam auklėjimui), ir į dalinius fronte.

Tad neatsitiktinai po A. Rozenbergo vizito į Kauną 1942 m. gegužės 20 d. prasidėjo nauji mėginimai paralyžiuoti švietimo, ypač aukštojo ir vidurinio mokslo, sistemą Lietuvoje. Švietimo vadybos įstaigose imta mažinti etatus, lėšas. Dar prieš aukštojo Vokietijos pareigūno apsilankymą A. Rentelnas pareikalavo „iškarpyti“ naciams nepatikčiusius straipsnius iš naujo Lietuvos istorijos vadovėlio⁴². Pareikalauta daugiau laiko skirti vokiečių kalbai mokytis, sumažinti gimnazijų ir panaikinti jose paralelines klases, dar padidinti amatų mokyklų skaičių⁴³. 1942 m. vasarą civilfervaltungas apkrovė gimnazistus įvairiomis darbo prievolėmis Lietuvoje. Mokyklos turėjo pačios miškuose pasiruošti malkų. Dėl darbo prievolių daugelyje mokyklų antrieji mokslo metai nacių okupacijos sąlygomis prasidėjo vėliau.

1942 m. rudenį, oficialiais duomenimis, Lietuvos generalinėje srityje Švietimo vadyba savo žinioje turėjo 57 gimnazijas ir 23 progimnazijas. Jose dirbo 1231 ir 195 mokytojai⁴⁴, mokėsi 39 092 moksleiviai (34 334 — gimnazijose, 4758 — progimnazijose)⁴⁵. Vadinasi, per metus padaugėjo ne tik moksleivių, bet Švietimo vadybai pavyko padidinti ir mokytojų skaičių. Nepaisant įvairių trukdymų bei nepriteklių, ir toliau buvo siekiama mokslo žinių. Mokymosi sąlygos dėl vermachto vis daugiau užiminėjimų mokyklų patalpų blogėjo. Klasės neretai išsisklaidydavo keliose vietose, o tai sudarydavo didžiausių keblumų mokytojams. Daug kur viename pastate turėjo dirbti kelios mokyklos, kartais — trimis pamainomis. Vis labiau buvo jaučiama mokymosi priemonių stoka. Vadovėlių trūkumą mažai galėjo sušvelninti surinkti netgi seni vadovėliai. Daugelį sovietinių vadovėlių naciai buvo privertę sunaikinti, o parengtų naujų dažnai neleido spausdinti vokiečių cenzoriai. Nemaža sunkumų atsirasdavo ir dėl popieriaus, sąsiuvinų, rašymo priemonių stokos. Tačiau mokytojų pasiaukojimo, moksleivių entuziazmo ir tėvų paramos dėka aukštesniosios bendrojo lavinimo mokyklos veikė.

1942 m. spalio 30 d. Berlyne vėl iškilo Lietuvos gimnazijų ir progimnazijų klausimas. Pasitarime Lietuvos generalkomisariato tarėjas Bailas teigė, jog šiose mokyklose per daug mokinių. Netrukus, lapkričio 3 d., A. Rozenbergo ministerijoje buvo patvirtintas planas, kuriuo gimnazijose ir progimnazijose numatyta palikti vos 5 tūkst. 14—15 m. ir vyresnių moksleivių, o kitus siūsti dirbti žemės ūkyje, fabrikuose, dirbtuvėse⁴⁶. Grėsmingo plano akivaizdoje 1942 m. rudenį Švietimo vadybai nebuvo leista padidinti mokytojų seminarijų skaičiaus iki dvylikos, nors pedagogų, ypač pradžios mokyklų, tebetrūko. Buvo rasta kita išeitis — Panevėžio I (berniukų) ir Vilniaus III gimnazijose buvo įsteigtos pedagoginės klasės⁴⁷. Jose moksleiviai įgydavo ir pedagoginių žinių bei įgūdžių. Be to, daug net gimnazijos nebaigusių moksleivių dirbo pradžios

mokyklų mokytojais atkambiausiuose kaimuose, kur nebuvo elementariausių darbo ir buities sąlygų. Žinių, patirties stoką kompensuodavo tokių jaunuolių entuziazmas ir vaikų tėvų parama. O tik gimnaziją baigusiu jaunuolių mokytojavimas pradžios mokyklose buvo įprastas reiškinys, kurio dėka plėtėsi ir pradžios mokyklų tinklas.

Švietimo vadyba kiek galėdama stengėsi padėti gabiems moksleiviams, skyrė stipendijas. 1942 m. vasarą į mokslui, menui ir technikai gabių moksleivių sąrašą buvo įtraukti 439 moksleiviai iš gimnazijų, progimnazijų ir mokytojų seminarijų⁴⁸. Tais pačiais metais mokyklose kūrėsi vis daugiau chorų, meno ansamblių, įvairių būrelių. Kiekvieno tokio užklasinio kolektyvo atsiradimas reiškė priešinimąsi germanizacijai ir tautinės savimonės stiprinimą. 1942 m. nemažo entuziazmo mokyklose susilaukė Lietuvos Mokslų Akademijos Vilniaus etnografijos muziejaus iniciatyva rinkti kraštotyrinę medžiagą ir eksponatus. Dėl to atnaujino veiklą mokyklų kraštotyros būreliai. Kvalifikacijos kėlimu rūpinosi ir mokytojai. Lapkričio mėn. gavo leidimą veikti Lietuvių kalbos ir literatūros mokytojų sąjunga bei jos skyriai 8 miestuose⁴⁹.

1942 m. pabaigoje—1943 m. pradžioje Švietimo vadybai ir mokykloms teko atremti naują finansinį spaudimą, kai vokiečių administracija nutraukė lėšų skyrimą. Kritiniu momentu mokslo metų viduryje Švietimo vadybos generalinis tarėjas kreipėsi į Lietuvos visuomenę prašydamas tarnautojus ir darbininkus švietimo reikalams skirti nedidelę atlyginimo dalelę, o kitus gyventojus — pagal galimybes aukoti pinigų. Taip buvo surinkta daug lėšų, kurias žmonės pavadino Germanto fondu. Fondas sudarė galimybes veikti Lietuvos švietimo sistemai, kol bankų įstaigose buvo sulaukyti pinigai. Iš „Germanto fondo“, apie kurį gestapas sužinojo tik po 1943 m. kovo represijų ir kratų, buvo remiamos mokyklos, bendrabučiai, vargingiau besiverčiantys mokytojai ir moksleiviai.

1943 m. kovo—1944 m. pirmosios pusės išmėginimai

Pretekstu suduoti Lietuvos švietimui seniai planuotą smūgį tapo lietuvių atsisakymas sudaryti SS legioną. Jį vėl boikotavo gimnazijų ir progimnazijų mokytojai bei vyresni moksleiviai. Aktyviausi iš jų taip pat vaikščiojo po savo miestų ir miestelių apylinkes ir ragino boikotuoti nacių paskelbtą mobilizaciją į SS legioną. Vokiečių pareigūnams nepadėjo nė jaunuolių gaudynės. Jos, tiesa, kiek sutrikdė mokslą kovo mėn., nes reikėjo slapstyti, o per pamokas — budėti, kad jaunuoliai per gaudynes išvengtų prievartinio ėmimo kariuomenėn ar darbams į Vokietiją. Toks darnus pasipriešinimas, į kurį labai aktyviai įsijungė antinacinė spauda, įsiutino Lietuvos generalinį komisarą A. Rentelną. Jis dar mėgino paveikti Lietuvos visuomenę per P. Meškauską-Germantą, kuris Kaune per pasitarimą taip pat kategoriškai pasipriešino Lietuvos moksleivių ir jaunų vyrų mobilizacijai į SS legioną ir panaudoti Vokietijos interesams. Tuoju po to, kovo 16—17 d., gestapas suėmė ne tik švietimo generalinį tarėją, bet ir 45 lietuvių savivaldos, įvairių įstaigų pareigūnus, kultūros veikėjus, pedagogus. Buvo suimti 4 gimnazijų direktoriai. Pabuvę keliuose nacių kalėjimuose, suimtieji atsidūrė Stuthofio koncen-

tracijos stovykloje. Čia mirė arba buvo nužudyti P. Meškauskas-Germantas, Marijampolės gimnazijų direktoriai A. Januševičius ir Z. Masaitis, Kauno gimnazijos direktorius K. Bauba.

Po suėmimų buvo uždarytos ir barbariškai apiplėštos Lietuvos aukštosios mokyklos, Lietuvos Mokslų Akademija, 4 mokytojų seminarijos. Gimnazijų ir progimnazijų neuždarinėjo, nes civilfervaltungo pareigūnai suprato tokių represijų padarinius savo viešpatavimui Lietuvoje. Anksčiau mokyklų žlugdymo planai po pralaimėjimų fronte 1943 m. žiemą pasidarė nebeaktualūs. Be to, civilfervaltungo ir Lietuvos gyventojų konfrontaciją sumažino 1943 m. balandžio 5 d. Lietuvių konferencija. Joje dalyvavo nemaža mokytojų ir patenkimo aukštųjų nacių pareigūnų ambicijas, pakilusias po SS legiono mobilizacijos žlugimo⁵⁰. Tačiau mėginimų trikdyti švietimo sistemą, panaudoti Lietuvos jaunimą darbams Vokietijoje, įvairioms prievolėms Lietuvoje, taip pat germanizacijos siekimų netrūko iki pat nacių okupacijos pabaigos.

Po 1943 m. kovo represijų iš pradžių Švietimo vadybai vadovavo įgaliotinis vokiečių Sreinertas, kurį vėliau pakeitė Riefenštalis. Sužinojęs, jog panaikintų paralelinių klasių moksleiviai mokosi privačiai, Sreinertas uždraudė laikyti egzaminus eksternu. Buvo organizuojama dar daugiau įvairių vokiečių kalbos kursų. Už mokėjimą vokiečiai skaityti ar kalbėti prie atlyginimo buvo pridedamas priedas. Visos šios priemonės ženklėsiu rezultatu vykdant germanizacijos politiką nedavė. Švietimo vadyboje išliko senieji darbuotojai, kurie tęsė P. Meškausko-Germanto vykdytą liniją — ginti Lietuvos kultūrą ir švietimą ir su mokyklų direktoriais rasdavo būdų ignoruoti diskriminacinius įgaliotinio potvarkius. Pavyko netgi išplėsti progimnazijų tinklą. 1943 m. rugsėjo 1 d. buvo atidaryta dar 13. 5 iš jų pradėjo veikti Rytų Lietuvoje: Eišiškėse, Dieveniškėse (ši laikinai įsikūrė Benekainyse), Gervėčiuose, Vidžiuose ir Trakuose. Kitos naujos progimnazijos įsteigtos Grinkiškyje, Papilėje, Rietave, Salantuose, Simne, Svėdasuose, Šilalėje ir Veliuonoje⁵¹.

1943 m. rudenį Lietuvos generalinėje srityje veikė jau 58 gimnazijos (Vilniuje mišri baltarusių-rusų gimnazija buvo padalyta į dvi) ir 36 progimnazijos. Jose mokėsi 40 794 moksleiviai, iš jų 33 840 — gimnazijose⁵².

1941—1943 m. m. mokyklų ir moksleivių skaičiaus dinamika *

Metai	Gimnazijų	Moksleivių	Progimnazijų	Moksleivių	Iš viso	
					mokyklų	moksleivių
1941 m. rudenio	50	25 962	30	5770	80	31 732
1942 m. rudenio	57	34 334	23	4758	80	39 092
1943 m. rudenio	58	33 840	36	6954	94	40 794

* Lentelė sudaryta remiantis išnašose nurodytais šaltiniais.

Nors moksleivių padaugėjo, bet gimnazijos bei progimnazijos dėl blogėjančių sąlygų negalėjo sutalpinti visų norinčių mokytis. Jos jau priklausė tiek nuo civilfervaltungo politikos, tiek nuo vokiečių kariuo-

menės vadų savivalės. Vokietijos Rytų frontui riedant atgal, vis daugiau mokyklų virto kareivinėmis, ligoninėmis ir pan. 1943 m. gruodžio mėn. 24 gimnazijų ir progimnazijų visi pastatai ar dalis buvo naudojama kariuomenės reikmėms. Vilniuje tokių mokyklų iš 6 buvo keturios, Kaune — 6. Ne savo patalpose turėjo mokytis Šiaulių ir Panevėžio gimnazijų moksleiviai. Radviliškio gimnazistai buvo priversti mokytis net penkiose, Kybartų — 4 vietose. Vokiečių kareiviai buvo įsikūrę ir Kaišiadorių, Kėdainių, Kupiškio, Pasvalio, Raseinių, Ukmergės, Telšių bei Adukiškio mokyklose⁵³.

1943/44 m. m. toliau priešintasi — atsisakoma mažinti mokyklų ir klasių moksleivių skaičių. Nebuvo paisoma nė draudimo priimti į gimnazijas moksleivius, turinčius 15 metų ir neatlikusius Reicho darbo tarnybos. Mobilizacijas darbams į Vokietiją toliau boikotavo, ir naciams teko vis mažinti planuojamų išvežti iš Lietuvos darbininkų skaičių. Mokyklų direktoriai nepateikdavo reikalaujamų prievolinkų sąrašų arba siūsdavo netikslius duomenis. Moksleiviai ne tik nepasidavė hitlerinei verbavimo propagandai, bet ir vis dažniau atlikdavo atsakingesnes rezistencijos pagrindžio užduotis, buvo priimami į konspiracines grupes, kurios rinko ginklus ir rengėsi sudėtingesnei kovai už Lietuvos nepriklausomybę.

Gimnazijoms ir progimnazijoms netrūko išmėginimų ir paskutiniaisiais vokiečių okupacijos mėnesiais. 1944 m. pavasarį, artėjant frontui prie Lietuvos, įgaliotinis švietimo reikalams Riefenštalis, prisidengęs galimais TSRS aviacijos antskrydžiais, pareikalavo Vilniuje, Kaune, Šiauliuose ir Panevėžyje mokslo metus baigti balandžio 5 d. Šis potvarkis buvo paskelbtas tik balandžio 4-ąją⁵⁴. Gyventojai protestavo ir privertė įgaliotinį paskelbti: „Nėra kliūčių tęsti mokslą su moksleiviais, kurių tėvai pabrėžtinai pareikš norą, kad jų vaikai ir toliau, uždarius mokyklas, mokytųsi, jei tėvai imasi sau atsakomybę“⁵⁵. Daugelyje didžiųjų miestų mokyklų ir klasių pamokos vėl vyko.

Optimistiniu požiūriu į ateitį galima paaiškinti ir didelį entuziazmą, kurį parodė Lietuvos vyrai ir jaunuoliai stodami į Vietinę rinktinę. Nacių pareigūnai po daugelio jos skelbtų mobilizacijų boikoto buvo nustebinta ir išgąsdinta tokio savanorių srauto ir įžvelgė pavojų. Lietuvos visuomenė į generolo P. Plechavičiaus vadovaujamą rinktinę žiūrėjo kaip į atkuriamos Lietuvos kariuomenės užuomazgą. Tarp Vietinės rinktinės savanorių buvo gimnazijų mokytojų ir moksleivių. Stojantiems į rinktinę moksleiviams jau kovo mėn. buvo išduodami mokslo baigimo pažymėjimai ir atestatai. Todėl 1944 m. pavasarį gimnazijose sumažėjo moksleivių ir mokytojų. Antai iš Rokiškio gimnazijos į rinktinę įstojo net 90 moksleivių, Marijampolės berniukų gimnazijos — 64, Mažeikių — 41, Vilkaiviškio — 30, Raseinių — 25, Kybartų — 10 moksleivių⁵⁶. Gegužės viduryje naciai likvidavo jiems neparankią Vietinę rinktinę, kuri dėl menko apginklavimo ir vokiečių karininkų bendradarbiavimo su Armija Krajova patyrė dėl šios kelis skaudžius pralaimėjimus Rytų Lietuvoje.

Rytų Lietuvos, kurios gyventojai 1943—1944 m. labiau nei kiti nukentėjo per nacių baudžiamąsias egzekucijas, taip pat sovietiniams partizanams ir Armijai Krajovai renkant maisto produktų, drabužių ir kitų

daiktų „duokles“, mokyklų padėtis 1944 m. pavasarį buvo ypač sunki. Kaimuose ir miesteliuose kai kurių Armijos Krajovos būrių teroras paralyžiavo daugelio mokyklų dėstomąją lietuvių ir baltarusių kalbą veiklą. Gelbėdamiesi nuo susidorojimo, mokytojai kėlėsi į kitas apskritis ir didesnius miestus. 1944 m. balandžio 3 d. Adutiškio progimnazijoje trūko direktoriaus ir 3 mokytojų, Dieveniškių — 2 mokytojų, Eišiškių — mokytojo, Gervėčių — 3 mokytojų, Trakų — direktoriaus⁵⁷. Rytų Lietuvos mokytojų materialinę padėtį pablogino ir švietimo įgaliojimo 1944 m. balandžio 4 d. potvarkis. Juo tarnautojams ir mokytojams buvo nutrauktas mokėti „brangumo priedas“ prie atlyginimo⁵⁸.

1944 m. pavasarį ir toliau buvo stengiamasi telkti moksleivius įvairioms prievolėms atlikti, o gegužės 3 d. pareikalauta gimnazistų į pagalbines kariuomenę. Tuo tikslu gegužės 20—21 d. generalinio komisaro reikalavimu buvo sušaukta aukštesniųjų mokyklų direktorių konferencija, kurioje norėta gauti raštišką direktorių įsipareigojimą pasiūsti moksleivių ir abiturientų į priešlėktuvinės apsaugos dalinius. Raštu įsipareigoti mokyklų vadovai atsisakė, bet, norėdami sumažinti spaudimą mokykloms, pažadėjo pasiūsti savanorių į steigiamas priešlėktuvinio lavinimo stovyklas. Vokiečių pareigūnai sutiko stovyklose sudaryti sąlygas toliau mokytis. Spėta mokymus pradėti tik Veiverių stovykloje. Vokiečių kariuomenės traukimas sužlugdė paskutines nacių pastangas įstumti Lietuvos jaunimą į Vokietijos karo mašiną⁵⁹. Neatsitiktinai TSRS ambasados Vašingtone išplatintame biuletenyje buvo rašoma: „Lietuviai yra tyli tauta, bet jų tylą geležinė; jie tylūs, bet nepasiduoda“. „Tai atkaklūs žmonės“, — skundžiasi vokiečiai. Nepajungiami žmonės, sakoma apie lietuvius. Veltui Hitleris ieškojo patsidavėlių Lietuvoje. Lietuviai moka pasakyti „ne“⁶⁰. Citata atspindi lietuvių tautos požiūrį į nacių okupaciją ir generalkomisariato priemones. Formuojant šį požiūrį, svarbų vaidmenį atliko gimnazijos ir progimnazijos. Jose buvo ne tik mokomasi, bet ir brandinama Lietuvos valstybingumo atkūrimo idėja, rengiama dirva antisovietinei rezistencijai, prasidėjusiai grįžus TSRS—Vokietijos karo frontui 1944 m. vasarą, kai gimnazijos ir progimnazijos vėl pateko į naujas sąlygas.

Išvados

1. Nacių okupacijos pradžioje Laikinosios vyriausybės (Švietimo ministerijos) ir vėlesnės Švietimo vadybos pastangomis buvo atkurta Lietuvos Respublikoje veikusi švietimo sistema, tačiau dėl nacių vykdomo genocido ir represijų neliko žydų mokytojų, moksleivių, taip pat gimnazijų bei progimnazijų lenkų dėstomąją kalbą.

2. Švietimo vadybai, iki 1943 m. kovo represijų sugebėjusiai išlaikyti didelį savarankiškumą, pavyko iki 1942 m. rudens progimnazijas reorganizuoti į gimnazijas, o moksleivių skaičių 80-yje abiejų tipų mokyklų padidinti nuo 31 732 iki 39 092, mokytojų — nuo 1274 iki 1426.

3. Vokiečių okupacinė valdžia siekė likviduoti Lietuvos gimnazijas ir progimnazijas, bet jos, nors naciai užiminėjo vis naujas mokyklų patalpas, trūko mokymo priemonių ir vadovėlių, mokytojai gavo mažus

atlyginimus, moksleiviams buvo taikomos prievolės ir draudimai, atsiliepė kiti karo ir okupacijos nepritekliai ir trukdymai, atliko svarbiausią savo vaidmenį — mokė jaunimą.

4. Vien savo mokymo veikla gimnazijos ir progimnazijos atliko kultūrinės rezistencijos vaidmenį, tapo reikšminga priešinimosi germanizacijai, nacionalsocialistinei ideologijai ir jaunimo panaudojimui Vokietijos karo mašinai grandimi. Jos virto ir antinacinio pagrindžio židiniais, padėjo sužlugdyti lietuvių SS legiono mobilizaciją bei kitas nacių priemonės Lietuvoje.

5. Gimnazijų ir progimnazijų vaidmuo Lietuvoje padidėjo uždarius aukštąsias mokyklas per 1943 m. kovo represijas. Po jų Švietimo vadyba, nepaisydama jai vadovavusių įgaliotinių vokiečių trukdymų, tęsė į Stuthof koncentracijos stovyklą išsiųsto generalinio tarėjo P. Meškausko-Germanto liniją — laviruoti santykiuose su vokiečių pareigūnais ir priešintis germanizacijai, nes įstaigoje išliko senųjų darbuotojų. Pavyko išsaugoti ne tik buvusias mokyklas, bet ir įsteigtą naujų. 1943 m. rudenį jau veikė 36 progimnazijos ir 58 gimnazijos, kuriose mokėsi 40 794 moksleiviai.

6. Sėkminga gimnazijų ir progimnazijų veikla 1941—1944 m. turėjo įtakos antisovietinei rezistencijai ir jos mastui Lietuvoje.

¹ Straipsnyje vartojamas terminas „sovietinis“, nes jo reikšmė platesnė nei termino „tarybinis“. Pavadinimuose (TSRS, LTSR ir kt.) vartojami žodžio „tarybos“ vediniai.

² Lietuvos generalinę sritį (Ostlando dalį) vokiečių okupacinė valdžia sudarė buvusios Lietuvos TSR teritorijoje, bet be Druskininkų ir Marcinkonių apylinkių, kurios buvo prijungtos prie Vokietijos. Nuo 1941 m. spalio 1 d. Gudijos (Baltarusijos) generalinei sričiai priklausė Salčininkų ir Dieveniškių valsčiai, bet 1942 m. sausio 15 d. vėl gražinti Lietuvos generalinei sričiai, kuriai 1942 m. balandžio 1 d. atiteko ir kai kurios lietuvių etninės žemės — Ašmenos ir Svyrių apskritys, Benekainių valsčius ir kitos vietovės. Dalis jų atsidūrė naujai sudarytoje Eišiškių apskrityje.

³ 1941 m. rugpjūčio mėn. naciai, nušalinę Lietuvos Laikinąją vyriausybę, vietoj Švietimo ministerijos įsteigė Švietimo vadybą.

⁴ Lietuvos TSR istorija. V., 1975. T. 4. P. 104.

⁵ Endzinas A. Švietimas po hitlerininkų padu // Hitlerinė okupacija Lietuvoje. V., 1961. P. 221—239.

⁶ Rukšėnas K. Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941—1944 metais (1970 m. rankr.) // Lietuvos Mokslų Akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau — MAB). F. 22. B. 1475; Rukšėnas K. Lietuvos germanizacija hitlerinės okupacijos metais // Komunistas. 1989. Nr. 5. P. 63—69.

⁷ Bulavas J. Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas. V., 1969; Bendžius A. Bendrojo lavinimo ir aukštoji mokykla Tarybų Lietuvoje. V., 1970; Dobrovolskas J. Švietimo, mokslo ir kultūros slopinimas // Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare. V., 1975. P. 61—67; Rakūnas K. Lietuvos liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją. V., 1970.

⁸ Čižiūnas V., Sužiedėlis S. Švietimas II pasaulinio karo metu // Lietuvių enciklopedija (toliau — LE). V., 1990. T. 15. P. 778—781.

⁹ Brazaitis J. Vienų vieni. V., 1990. Knygos autorius — J. Ambrazevičius, 1941 m. Lietuvos Laikinosios vyriausybės ministras pirmininkas ir švietimo ministras vėliau — vienas iš antinacinės rezistencijos vadovų Lietuvoje.

¹⁰ Kašauskienė V. Internacionalinėje Tarybų šalies mokytojų šeimoje. V., 1982; Zostautaitė P. Lietuvos TSR mokyklų, mokytojų ir moksleivių 1940/1941 mokslo metais statistikos klausimu // Lietuvos TSR MŪA darbai. Serija A. 1968. T. 1. P. 75—88; Bendžius A. Min. veik. ir kt.

¹¹ Kuodys J. Karo meto švietimo reikalai // Panevėžio apygardos balsas. 1942. Gruodžio 12.

- ¹² LE. T. 15. P. 780; 1944 m. Lietuvių visuomenės kalendorius, K., 1943. P. 138.
- ¹³ Svetimto darbuotojų likimai 1941 metais // Lietuvos archyvai, V., 1990. T. 2. P. 53—98.
- ¹⁴ Trumpa V. Mokykla bolševizmo metais // Birželio 22 (1942 m. vienkartinis leidinys).
- ¹⁵ Lietuvos archyvai. T. 2. P. 92—93.
- ¹⁶ Lietuva nacių ir bolševikų vergijoje. Čikaga, 1944. P. 23.
- ¹⁷ Lietuvos archyvai. T. 2. P. 92—98.
- ¹⁸ Lietuvos TSR istorija. T. 4. P. 103.
- ¹⁹ Endzinas A. Min. veik. P. 229.
- ²⁰ Mokykla bolševikų valdymo metu // Lietuvos valstybinis archyvas (toliau — LVA). F. R-629. Ap. 1. B. 2. L. 1—3.
- ²¹ Brazaitis J. Min. veik. P. 79.
- ²² 1941 m. liepos 26 d. Vilniaus miesto ir srities švietimo valdytojo J. Vaičiaičio įsakymas // LVA. F. R-629. Ap. 1. B. 803. L. 18.
- ²³ Endzinas A. Min. veik. P. 225.
- ²⁴ Brazaitis J. Min. veik. P. 126.
- ²⁵ Civilfervaltungas — vokiečių okupacinė civilinė administracija Lietuvoje. Jos centrinė įstaiga buvo generalinis komisariatas (Kaune), kuriam vadovavo A. Rentelnas.
- ²⁶ Generalinis tarėjas — okupuotos Lietuvos savivaldos įstaigų, kurias vokiečių civilfervaltungas įsteigė vietoj ministerijų, vadovų pareigybės pavadinimas.
- ²⁷ Buchaveckas S. Fašistų agentu vadintas // Lietuvos aidas. 1991. Gruodžio 12.
- ²⁸ Buchaveckas S. Per išbandymų metus // Tėvynės šviesa. 1991. Lapkričio 29.
- ²⁹ Svetimto vadybos 1941—1942 mokslo metų statistiniai duomenys, pateikti generalikomisarui // LVA. F. R-629. Ap. 1. B. 774. L. 3.
- ³⁰ Ten pat.
- ³¹ Mokyklų direktorių informacija apie mokyklų padėtį ir moksleivių skaičių 1941 m. rudenį // Ten pat. B. 775. L. 15—17.
- ³² 1941 m. lapkričio 26 d. Svetimto vadybos aplinkraštis apie 1941—1942 m. m. mokesčių už mokslą normas // Ten pat. B. 805. L. 91; 1942 m. spalio 10 d. aplinkraštis apie 1942—1943 m. m. mokesčių už mokslą normas // Ten pat. B. 808. L. 282.
- ³³ 1942 m. balandžio 27 d. švietimo generalinio tarėjo P. Germanto raštas vidurinių bei specialiųjų mokyklų direktoriams ir pradžios mokyklų inspektoriams // Ten pat. B. 808. L. 134.
- ³⁴ Rukšėnas K. Lietuvos germanizacija... P. 64.
- ³⁵ 1941—1942 m. m. pereinamoji pamokų lentelė vidurinėms mokykloms lietuvių dėstomąja kalba // LVA. F. R-629. Ap. 1. B. 1017. L. 132.
- ³⁶ LE. T. 15. P. 780.
- ³⁷ 1942 m. kovo 9 d. Svetimto vadybos įsakymas dėl progimnazijų, turinčių aukštesnes klases, išplėtimo į gimnazijas // LVA. F. R-629. Ap. 2. B. 169. L. 158.
- ³⁸ Biržiška M. Dr. Germantas // Ziburiai. 1946. Gegužės 18.
- ³⁹ Endzinas A. 1942 m. gegužės 13 d. įvykiai Marijampolėje (rankr.) // Lietuvos pedagoginio muziejaus archyvas (Kaune). F. IV-B. Ap. 1. B. 25.
- ⁴⁰ Bubnys A. Lietuvių antinacinė rezistencija 1941—1944 m. V., 1991. P. 39; Bubnys A. Į laisvę: lietuvių antinacinis pasipriešinimas 1941—1944 m. // Pergalė. 1990. Nr. 3. P. 141.
- ⁴¹ Bubnys A. Reicho darbo tarnyba (RDT) // Žaltvykslė. 1990. Nr. 5. P. 9.
- ⁴² 1942 m. gegužės 15 d. generalinio komisaro A. Rentelno raštas generaliniam tarėjui P. Germantui // LVA. F. R-629. Ap. 1. B. 813. L. 83.
- ⁴³ LE. T. 15. P. 780.
- ⁴⁴ Gimnazijos, progimnazijos ir mokytojų seminarijos Lietuvoje 1942—1943 m. m. // Naujoji Lietuva. 1943. Rugsėjo 7.
- ⁴⁵ 1942—1943 m. m. mokyklų statistiniai duomenys // LVA. F. R-629. Ap. 1. B. 785. L. 3.
- ⁴⁶ Rukšėnas K. Hitlerininkų politika... P. 302.
- ⁴⁷ LE. T. 15. P. 781.
- ⁴⁸ 1942 m. kovo 20 d. generalinio tarėjo P. Germanto raštas dėl talentingų moksleivių atrankos // LVA. F. R-629. Ap. 1. B. 805. L. 192; 1942 08 Lietuvos gimnazijų, progimnazijų ir mokytojų seminarijų gabijų mokinių suvestinė // Ten pat. B. 126. L. 1.

⁴⁹ Vilniaus radiofono 1942 m. lapkričio 23—24 d. laidų tekstai // MAB. F. 9. B. 3056. L. 14, 20.

⁵⁰ LE. T. 15. P. 377.

⁵¹ 1943 m. rugsėjo 18 d. švietimo vadybos įsakymas // LVA. F. R-629. Ap. 2. B. 169. L. 405.

⁵² Mokyklos Lietuvoje 1943—1944 m. // Ten pat. Ap. 1. B. 785. L. 10—11.

⁵³ 1943 m. gruodžio 1 d. įgalotinio Lietuvos švietimo reikalams raštas generaliniam komisarui A. Rentelnui apie mokyklų padėtį // Ten pat. B. 146. L. 117—120.

⁵⁴ 1944 m. balandžio 4 d. įgalotinio Riefenštalo potvarkis // Ten pat. B. 141. L. 64.

⁵⁵ 1944 m. balandžio 13 d. įgalotinio Riefenštalo telefonograma Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Panevėžio vidurinių mokyklų direktoriams, pradžios mokyklų inspektoriams ir muzikos kursams // Ten pat. L. 72.

⁵⁶ 1943—1944 m. m. pabaigos mokyklų apyskaitos // Ten pat. B. 824. L. 18—46.

⁵⁷ Laisvų etatų Rytų Lietuvos mokyklose sąrašas // Ten pat. B. 141. L. 57.

⁵⁸ 1944 m. balandžio 4 d. įgalotinio Lietuvos švietimo reikalams potvarkis Ašmenos, Eišiškių, Svyrių ir kitoms Vilniaus apygardos apskritims // Ten pat. L. 69.

⁵⁹ LE. T. 15. P. 781.

⁶⁰ Informacija apie minėtą biuletinį ir jo dalies vertimas į lietuvių kalbą // MAB. F. 222. B. 1807. L. 19.

Gauta 1992 m. vasario 15 d.

Summary

STANISLOVAS BUCHAVECKAS

THE ACTIVITIES OF GYMNASIUMS AND PROGYNMASIUMS IN LITHUANIA IN 1941—1944

Intense sovietization and deportation in 1940—1941 ruined the education system in Lithuania. In June 1941, 1,089 teachers (10%) were deported to rigorous regions of the USSR. In June 1941, during the antisoviet revolt, the Lithuanian Provisional Government (lasted six weeks) was formed, which renewed the education system. The Board of Education (*Švietimo Vadyba*), founded by the Nazi authorities instead of the Ministry, continued the educational policy of the Provisional Government, seeking to protect Lithuania from Germanization.

Because of the Nazi genocide the Board of Education lost pupils and teachers of Jewish nationality. Nazi also banned the Polish secondary schools (primary schools were active). In the autumn of 1941 50 gymnasiums and 30 progymnasiums were active, with 31,732 pupils learning in them.

On November 19, 1941, Minister A. Rosenberg, the governor of the Eastern countries occupied by Germany, ordered to close down the Lithuanian secondary schools. This order was not carried out, however the danger of closing those schools remained. Lots of school premises were occupied by Nazi. So schools were overcrowded, often worked in several shifts in premises unfit for learning. It was a great lack of school supplies and textbooks. The Nazi hindered the publishing of new textbooks. Teachers' salaries were low. School activities were limited by different prohibitions. But regardless of all this interference, 36 progymnasiums and 58 gymnasiums acted in the autumn of 1943. The number of pupils in the secondary schools increased to 40,794.

Schools took an active part in cultural resistance, helped to withstand Germanization, to resist nationalsocialist ideology and protect young people from being pulled into warmachine in Germany. Gymnasiums and progymnasiums also became the centre of the antinazi underground, interfering with the mobilization to the Lithuanian SS legion in the beginning of 1943. The Nazi were closing down the higher schools; 46 officials and intellectuals were imprisoned in the Stutthof concentration camp (General Assessor P. Meškauskas-Germantas, directors and teachers of secondary schools among them) in March, 1943.

The successful activities of gymnasiums and progymnasiums in 1941—1944 strengthened the antisoviet resistance in Lithuania.

Trumpai apie autorių

Stanislovas Buchaveckas (g. 1951 m.), Lietuvos istorijos instituto Naujausių laikų istorijos skyriaus mokslinis bendradarbis (nuo 1990 m.). Tyrinėja 1941—1944 m. Lietuvos istorijos laikotarpį. Yra išleidęs populiarių kraštotyros knygelėlių: „Verknė“ (1984), „Strėva“ (1985), „Kaišiadorių rajonas“ (1989), „Pėsčiomis po gimtąjį kraštą“ (1989), taip pat regioninę monografiją „Salčios žemė“ (1992).